

Rettsens rolle etter 22. juli:

Minnearbeid, overlevende og gjenoppbygging

Law after July 22 2011:

Survivors, reconstruction and memory

Kristin Bergtora Sandvik

Professor, Institutt for kriminologi og rettssosiologi, Universitetet i Oslo, Forsker 1, Humanitære studier, PRIO

k.b.sandvik@jus.uio.no

Ingunn Ikdahl

Professor, Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo

ingunn.ikdahl@jus.uio.no

Kjersti Lohne

Postdoktor, Institutt for kriminologi og rettssosiologi, Universitetet i Oslo

kjersti.lohne@jus.uio.no

Sammendrag

Mens de straffe- og sikkerhetsrettslige aspektene ved terrorangrepet 22. juli 2011 har vært grundig belyst i sakprosa og faglitteratur, har rettsens mer generelle rolle i møte med 22. juli ikke blitt gjenstand for samme oppmerksomhet. Denne artikkelen skisserer en rettssosiologisk forskningsagenda ved å kartlegge de rettslige virkningene av 22. juli i lys av rettsens møte med overlevende, minnearbeid og gjenoppbygging. Vi viser hvordan den norske staten og rettsapparatet i all hovedsak ser ut til å velge ordinære virkemidler i respons til det ekstraordinære 22. juli. Vi er interessert i hvordan retten fordeler ressurser og overprøver offentlige inngrep i sin reaksjon på 22. juli, og hvordan ulike aktører setter retten i spill i kampen om den autoritative fortellingen om 22. juli. På tross av at rettsliggjøring og rettslig mobilisering kan styrke rettigheter, viser våre foreløpige analyser at rettsliggjøringsprosesser også bidrar til å konsolidere sosiale og politiske konfliktlinjer, og kan vanskeliggjøre forsoningsprosesser i etterkant av 22. juli. Således er artikkelens formål å bidra til økt forståelse av rettsens og rettssosiologiens rolle i møte med ekstraordinære hendelser og av 22. juli som en rettslig begivenhet med konsekvenser for det norske samfunnet.

Nøkkelord

Rettslig mobilisering, 22. juli, terror, minnearbeid, velferdsstat

Abstract

While the criminal law and security governance aspects of the 22 July terror attack have been extensively analyzed in the academic literature, much less attention has been given to processes involving civil law, legal mobilization and legal-bureaucratic processes. The slow workings of the law means that the aftermath of 22 July is still unfolding in different legal processes. To begin to bridge that knowledge gap, the article carves out a socio-legal research agenda through an empirical and doctrinal mapping of how the law deals with survivors, their families and the bereaved; the juridification of the contestations over memorials and the reconstruction and securitization of the government quarters. We argue that in choosing between extraordinary and ordinary legal mechanisms and instruments to deal with the terror attack, the state and the legal system have opted for the latter. This emphasis on 'ordinary law' must be investigated. We are interested in how law distributes resources, rights and identities and set limits on government interventions – and how individual actors and organizations mobilize the law to shape the political, popular and legal narratives around the 22 July.

Keywords

Legal mobilization, Norway, socio-legal, terror, victims

Innledning

Rettsaken mot gjerningsmannen etter 22. juli var en unik begivenhet i moderne norsk strafferettspleie. Ikke siden rettsoppgjøret etter andre verdenskrig har det norske rettsapparatet vært stilt overfor så alvorlige forbrytelser mot så mange ofre – og med så mye på spill for rettsstaten. Mens lovendringene og rettsprosessene på områdene strafferett og nasjonal sikkerhet har vært grundig belyst i sakprosa og faglitteratur (Folkvord, 2016; Laugerud & Langballe, 2017; Ryssdal, 2011), har de mange sivilrettslige prosessene som har fulgt i etterkant av 22. juli nesten ikke blitt gjenstand for akademisk analyse. For å begynne å tette dette kunnskapsgapet skisserer denne artikkelen en rettsosialogisk forskningsagenda. Fordi formaliserte rettslige prosesser stort sett begynner først når konflikter og tvister har tilspisset seg og ikke latt seg løse på annen måte, er dette rettsosialogiske bidraget på mange måter å anse som «forsinket». Bidraget vårt er tidlige analyser av prosesser som fremdeles er pågående. Artikkelen formål er å bidra til økt forståelse av rettens og rettsosialogiens rolle i møte med ekstraordinære hendelser, og av 22. juli som en rettslig begivenhet med konsekvenser for det norske samfunnet.

En velfungerende rettsstat er en grunnstein i demokratiet. Beskyttelsen av individuelle rettigheter gir borgerne trygghet og forutsigbarhet. Retten fordeler ressurser og setter skranke for statlige inngrep. I den norske velferdsstaten er retten et sentralt styringsredskap basert på ideer og premisser om likeverd, likhet, deltagelse og tillit (Ikdahl, 2020; Ikdahl & Strand, 2016; Kinander, 2005). Således er retten skapende: Den frembringer både autoritative fortolkninger og fortellinger om fortiden, samt legger normative føringer på fremtiden. Dette er kvaliteter som gjør retten til et foretrukket styringsredskap ikke bare i «normal-samfunnet», men også i etterkant av ekstraordinære hendelser: da som del av «overgangsrettferdighet» (transitional justice) – prosesser og tiltak som iverksettes i etterkant av grove menneskerettighetsbrudd eller autoritære regimer (se f.eks. Teitel, 2000). Retten markerer et brudd – og en dom – over det som har vært og over hendelser som fant sted. Men av samme grunn er retten også gjenstand for kritikk og interessekamp. Mens loven selv vektlegger nøytralitet som en kjerneverdi, er rettslige argumenter og beslutninger også sosiale prosesser – og kan dermed være gjenstand for samfunnsvitenskapelige analyser.

Denne artikkelen kartlegger rettslige virkninger av 22. juli – ettervirkninger, senvirkninger, indirekte virkninger og ringvirkninger – i lys av rettens møter med overlevende, minnearbeid og gjenoppbygging. Helt spesifikt ser vi nærmere på hvordan retten forvaltes, praktiseres og mobiliseres i prosessene rundt voldsoffererstatning, opprettelsen av minnesmerker og gjenoppbyggingen av regjeringskvartalet. Således er vi interessert i to ulike funksjoner av rettens rolle etter 22. juli. Den ene funksjonen, som gjør seg særlig gjeldende rundt voldsoffererstatning, er rettens rolle som et verktøy for å styre forvaltningens fordeling og avgrensning av rettigheter. Den andre funksjonen er rettens rolle i å overprøve nettopp forvaltningen og det offentliges myndighetsutøvelse – en funksjon som retten mobiliseres til å fylle i stridene rundt minnesmerker og gjenoppbygging av regjeringskvartalet. Mer overordnet er vi interessert i hvordan retten balanserer mellom det *ordinære* og det *ekstraordinære* i sin reaksjon på 22. juli, og hvordan ulike aktører setter retten i spill i kampen om den autoritative fortellingen om 22. juli. Vi viser hvordan den norske staten og rettsapparatet i all hovedsak har valgt ordinære institusjoner, regler og prosesser som svar på det ekstraordinære 22. juli, og hvordan dette former og begrenser kategorier av «ofre», med konsekvenser for hvem som får rettigheter og kan stille krav. På tross av at rettslig mobilisering også kan styrke rettigheter, viser vi hvordan rettsliggjøring kan bidra til å konsolidere sosiale og politiske konfliktlinjer. En slik utvikling risikerer å vanskeliggjøre forsoningsprosesser i etterkant

av 22. juli. Rettslige prosesser gjør det mulig for ofre å få anerkjennelse og oppreisning – men må derfor nødvendigvis også ekskludere andre enkeltindivider og grupper.

Artikkelen består av fem deler. Neste del plasserer 22. juli innenfor det norske (retts)samfunnet. Deretter følger en kort metodedel hvor vi redegjør for empiri og vår rettssosiologiske fortolkningsramme. Analysen retter søkelyset mot tre kjernetemaer: (i) reguleringen av økonomiske ytelser til overlevende, pårørende og etterlatte, (ii) de rettslige aspektene ved minnearbeidet og (iii) rettsliggjøringen av stridene rundt regjeringskvartalet. I artikkelens avsluttende del diskuterer vi hva dette betyr både for rettens rolle i etterkant av 22. juli, og i møte med ekstraordinære hendelser mer generelt.

Retten etter 22. juli

Den 22. juli 2011 drepte Anders Behring Breivik 77 barn og voksne ved bombing av regjeringskvartalet og massakren på Utøya. Tusenvis av mennesker – overlevende, etterlatte, pårørende så vel som familie og venner av ofre og overlevende – er fremdeles direkte berørt av hendelsen. Rettsprosessene mot Breivik er i all hovedsak ferdige. I 2012 ble han funnet skyldig i overtredelse av Straffelovens § 147 a og b, og etter § 233 første og andre ledd for overlagt drap under særdeles skjerpene omstendigheter og dømt til 21 års forvaring. I 2016 vant Breivik en sak mot staten for menneskerettighetsbrudd i forbindelse med soningsforhold, men tapte ankesaken året etter. Anker til Høyesterett og Den europeiske menneskerettighetsdomstolen (EMD) ble avvist i 2017 og 2018. Forvaringsdommer gir den dømte adgang til å be om prøveløslatelse etter at minstetiden er sonet, noe Breivik gjorde høsten 2020.

Rapporten fra 22. juli-kommisjonen, også kjent som «Gjør-v-rapporten» (NOU, 2012), fant alvorlige strukturelle svakheter ved norsk samfunnsikkerhet. Rapporten konkluderte med at «[M]yndighetenes evne til å beskytte menneskene på Utøya sviktet». Denne konklusjonen skapte en bred offentlig debatt og gransking av organisasjoner involvert i samfunnsikkerhet – særlig politietaten. Et stort antall rettslige reformer og lovendringer er blitt iverksatt som følge av terrorangrepet. For å utvikle og forbedre Norges beredskaps- og krisehåndteringsevne har det blitt gjort endringer i bl.a. politiloven, sikkerhetsloven, passloven, våpenloven, brann- og eksplosjonsvernloven, tolloven, straffeloven og straffeprosessloven.

Tross disse omfattende rettslige endringene, finnes det ingen rettsvitenskapelig litteratur om de rettslige virkningene av 22. juli utover straffe- og sikkerhetsfeltet. Mens konsekvensene av 22. juli manifesterer seg i stadig nye rettslige prosesser, er rettens møte med 22. juli som en ekstraordinær begivenhet nesten ikke viet faglig oppmerksomhet i det hele tatt. Vår intensjon er å begynne å fylle dette kunnskapshullet.

Terrorens ettervirkninger: en rettssosiologisk tilnærming

Artikkelen anlegger et rettssosiologisk perspektiv. I det rettssosiologiske rettsbegrepet er det ikke bare lover, regler og forarbeider som utgjør det vi kaller «retten». Rettsbegrepet omfatter det samlede system av formelt vedtatte regler, de institusjoner som har ansvaret for utøvelsen av disse, og også regler som ikke er formelt vedtatt, som sedvanerett og annen ulovfestet rett (Deflem, 2008; Mathiesen, 2001). Retten forstås som et overlappende system av vekselvirkende og konkurrerende normer og regler. Rettssosiologien er opptatt av hvordan rettsutøverne forstår retten, men også av borgernes rettslige bevissthet: hva folk tenker og gjør med retten, hvordan de bruker, mobiliserer, manipulerer, unngår og gjør motstand mot den (Sandvik, 2009; Silbey & Ewick, 2000). Rettssosiologiens søkelys retter seg med andre ord

mot hvordan samfunnet endrer retten, hvordan retten endrer samfunnet og vekselvirkningene mellom rett og samfunn (Mathiesen, 2001).

Et sentralt spørsmål her handler om rettens *tilsiktete* og *utilsiktede* virkninger, hvor førstnevnte henviser til rettens tiltenkte funksjon i samfunnet og sistnevnte til de mange – ofte skjulte, eller latente – samfunnsmessige konsekvenser av retten. De tilsiktede virkningene er de som er uttalt av lovgiver, i forarbeider eller formålsparagrafer. Formålet kan være vagt og vanskelig å tolke, og gi uttrykk for ideelle eller reelle mål. Retten kan også ha utilsiktede virkninger av samfunnsmessig art, for eksempel når den tilslører maktforhold i samfunnet, eller hvor problemer som egentlig er sosiale og økonomiske defineres som rettslige. Den kan også ha en avledende og integrerende funksjon når politiske problemer rettsliggjøres. Når rettsalen brukes som scene oppnår man kanskje en symbolvirkning, men det kan også hende at saken samtidig fjernes fra den politiske kamparena. Retten virker dessuten alltid sammen med andre forhold. Dette innebærer at virkningsbegrepet er komplekst: At rettslige og faktiske hendelser inntreffer nært etter hverandre i tid, betyr ikke nødvendigvis at det er en entydig sammenheng mellom årsak og virkning.

Norsk retts sosiologi har tradisjonelt både vært opptatt av sosial kritikk og av rettens potensial for å skape sosial endring. Med andre ord har den i stor grad anlagt et *konfliktperspektiv* på retten. Retten blir sett på som uttrykk for interessekonflikter og – ofte – definisjonsmakt i samfunnet. I den norske velferdsstaten er rettslige virkemidler sentrale styringsstrategier, men rettsliggjøring kan også ha klare negative virkninger for individer og grupper, som tvinges inn i juridiske prosesser, språkformer og snevre rettsliggjorte identitetskategorier. Aksjonsforskning har av denne grunn stått sentralt hos norske retts sosiologer – særlig på vegne av og i samarbeid med marginaliserte grupper som fanger, asylsøkere og flyktninger, rusbrukere og kvinner. Sosiale bevegelsers bruk av *legalstrategier* i sosiale, politiske og rettslige kamper har en sentral plass i norsk retts sosiologi (Mathiesen, 1971).

I den angloamerikanske retts sosiologien omtales gjerne slike strategier under rubrikken *rettslig mobilisering* (McCann, 2006; Vanhala, 2011). Rettslig mobilisering henviser til hvordan retten brukes på en eksplisitt og bevisst måte gjennom å påkalle formelle institusjonelle mekanismer (Lehoucq & Taylor, 2020). Således favner begrepet om et kontinuum av handlinger: fra en snever tolkning som beskriver strategisk sakførsel for domstoler til et mer innholdsrikt repertoar av handlinger som beskriver hvordan ulike aktører – individer så vel som grupper – påkaller rettslige institusjoner, normer, diskurser og symboler for å fremsette krav og eller søke sosial endring. Studier av rettslig mobilisering har dermed mye til felles med og er til dels overlappende med studier av individers rettslige bevissthet («legal consciousness») – den implisitte, ikke-artikulerte bruken av retten for å gi mening til hendelser (Silbey & Ewick, 2000) og rettslig innramming («legal framing») – den bevisste og eksplisitte bruken av retten for å gi mening til hendelser (se Lehoucq & Taylor, 2020).

Vi er særlig interessert i spørsmålet om hvordan konflikter rettsliggjøres og konsekvensene av dette. De empiriske eksemplene vi undersøker i denne artikkelen har to ulike innfallsvinkler: Når det gjelder rettens møte med overlevende er vi interessert i strid om tilgang til og fordeling av rettslige ressurser. Det er rettens innhold som er konfliktgjenstanden. Når det gjelder rettens rolle i minnearbeidet og gjenreisningen av regjeringskvartalet er søkelyset vårt rettsliggjøring av konflikter. Felstiner og kolleger bruker begrepene «naming, blaming and claiming» om hvordan opplevelser og erkjennelser av overskridelser, urettferdighet og ulovlighet blir til formaliserte rettslige prosesser: å identifisere en hendelse som skadevoldende, å plassere ansvaret for skaden hos noen, og å kreve å få rett og eller et sett rettslige konsekvenser. Formaliserte tvister finner sted når disse kravene blir avvist eller nedkjempet (Felstiner, Abel & Sarat, 1980). Samtidig minner Nils Christie oss på hvordan rettsliggjøring

av konflikter også representerer en form for «konflikttyveri»: Selve innholdet i konflikten, og dens potensielle løsning, tas fra dem det gjelder og blir kamper mellom profesjonelle aktører i stedet – advokater, byråkrater og andre rettsanvendere (Christie, 1977).

Metodisk tar artikkelen utgangspunkt i denne retts sosiologiske verktøykassen ved fortolkningen av ulike former for data: sekundær litteratur, media, intervjuer og observasjoner, forarbeider, regelverk og rettspraksis. Artikkelen bygger på en kartlegging og systematisering av all eksisterende litteratur om 22. juli.¹ Dette har deretter blitt supplert med observasjoner av 22. juli-diskursen i media, særlig på temaene offererstatning, minnearbeid og rekonstruksjon. Hva gjelder offererstatninger, har vi gått gjennom lovendringer og praksis fra domstoler, Trygderetten og Erstatningsnemnda for voldsofre. Arbeidet med å samle inn empiriske data om minnearbeidet og gjenoppbyggingen av regjeringskvartalet er også påbegynt, hvor hovedvekten av datamaterialet så langt består av observasjoner av rettsprosesser og intervjuer med de ulike aktørene som er involvert, med hovedvekt på interesseorganisasjoner. Til sammen gir dette et empirisk grunnlag for analysen her. Vi understreker at dette er tidlige analyser av pågående prosesser. Heller enn å levere ferdige konklusjoner, beskriver artikkelen en forskningsagenda om de rettslige ringvirkningene av 22. juli.

Rettsempiriske felt

Retten i møte med overlevende, etterlatte og pårørende

De menneskelige konsekvensene av angrepet 22. juli for overlevende, etterlatte, pårørende og andre berørte har vært enorme. En omfattende litteratur har dokumentert og analysert psykiske og fysiske skader, traumer og andre helsemessige ettervirkninger, samt styrker og svakheter i hjelpeapparatene. Den fysiske og psykiske livssituasjonen har ringvirkninger også for andre sider av den enkeltes liv. Støttegruppens spørreundersøkelse fra 2018 gir et blikk inn i hvordan terrorangrepet har ført til redusert arbeidsevne, sykefravær, forsinket utdanning og uføretrygd for mange.² Hvordan det offentlige støtter opp om den enkeltes økonomiske situasjon er dermed også en viktig side av responsen etter angrepet den 22. juli, og av gjenoppbyggingen av samfunnstrygghet i vid forstand. Det finnes likevel (oppsiktsvekkende) lite juridisk eller retts sosiologisk litteratur som kartlegger og problematiserer dette feltet.

I denne delen er vi opptatt av hvordan retten virker inn på samfunnet. Mens problematiseringen av rettens rolle i minnearbeidet og gjenreisningen av regjeringskvartalet senere i artikkelen konsentrerer seg om rettsliggjøringen av konflikter, så ser vi i denne delen på konflikter som oppstår rundt den rettslige fordelingen av ressurser og identiteter. Mens sykepenge og arbeidsavklaringspenge også er praktisk viktige temaer, setter vi her søkelyset kun på voldsoffererstatning og yrkesskadeerstatning.

Spørsmålet om økonomisk erstatning til de berørte kom opp allerede høsten 2011, først som et spørsmål om dette skulle reguleres gjennom en særlov eller gjennom den ordinære voldsoffererstatningsordningen. Det var ulike syn: Noen bistandsadvokater tok sterkt til orde for en særlov, mens Støttegruppen etter 22. juli heller ønsket løsninger gjennom det ordinære apparatet. Justisdepartementet konkluderte med at særloven ble lagt til side. Senere medieoppslag antyder hvor politisk ømtålig spørsmålet var: AP ble beskyldt for å

1. Forfatterne og A. Allvin, upublisert manuskript. «The 22 July 2011 Norwegian terror attacks as legal process: pointers for legal and socio-legal research».

2. I undersøkelsen syv år etter angrepet svarte rundt halvparten av de overlevende og etterlatte at de jobber/studerer mindre enn tidligere. Blant de etterlatte svarte 20 % at de er uføretrygdet (Støttegruppen 22. juli, 2018).

«favorisere sine egne» (Iversen, 2012), og FrP uttrykte motstand mot særbehandling av ofre berørt av 22. juli.³ Fra dette tidspunktet har imidlertid statens svar tatt utgangspunkt i velferdsstatens ordinære institusjoner, til forskjell fra mer spesialiserte eller ad hoc-ordninger etablert etter terrorangrep i en rekke andre land (Gilbert, 2018). De berørte kunne søke om voldsoffererstatning som et engangsbeløp, og eventuelt om løpende trygdeytelser som sykepenger og arbeidsavklaringspenger.

Voldsoffererstatningen gir imidlertid også eksempler på hvordan hendelsene 22. juli førte til endringer i det ordinære regelverket. Fra ordningen ble etablert, hadde den øvre grensen for erstatning blitt hevet flere ganger, med stadige innspill fra sivilsamfunnet om at grensen var for lav eller burde fjernes helt. Etter 22. juli var bistandsadvokater og Støttegruppen pådrivere for å heve taket, og våren 2012 ble grensen hevet fra 40 ganger folketrygdens grunnbeløp (G) til 60 G. Departementet fremhevet at terrorangrepet hadde kastet nytt lys over hvordan grensen slo ut i praksis,⁴ men understreket at lovendringen gjaldt alle: «22. juli-ofrene skal ikke få særbehandling.» (Andersen, 2011). Mens lignende endringer tidligere kun hadde virket fremover i tid, gjaldt denne endringen også bakover: For å kunne omfatte hendelsene etter 22. juli, ble denne gitt virkning fra alle voldshendelser etter 1. januar 2011. Også andre endringer ble gjort: Straffesakssporet og de sivilrettslige kravene ble skilt ved at det ble bestemt at de berørtes erstatningskrav mot Breivik ikke skulle bli behandlet i straffesaken. Det ble også gitt nærmere regler om muntlig, ikke bare skriftlig, presentasjon av søknader om voldsoffererstatning.⁵

Retten – både i formell og i bredere forstand – ble det sentrale redskapet for å gjenopprette og styrke de berørtes økonomiske trygghet. Rettslige prosesser knyttet til krav om voldsoffererstatning og trygdeytelser har både praktisk og symbolsk betydning. Med noen få unntak knyttet til voldsoffererstatning (Nilsen, Langballe & Dyb, 2016; Sandvold, 2015) har imidlertid prosessene i liten grad blitt dokumentert eller analysert. Det er lite kunnskap om hvordan disse ordinære reglene, institusjonene og prosedyrene har fungert i møte med de ekstraordinære hendelsene 22. juli. For å forstå rettens rolle kreves oppmerksomhet både om de rettslige og institusjonelle strukturene og om hvordan berørte, bistandsadvokater og rettsanvendere i forvaltningen manøvrerte i disse. Hvordan ordningene er utformet vil påvirke hvor stort handlingsrom aktørene har – og hvor stort rom det er for å ta høyde for det ekstraordinære.

Når det gjelder fordelingen av ressurser, er størrelsen på oppreisning et godt eksempel. Denne delen av erstatningen er ikke knyttet til konkrete, økonomiske tap, men til selve reduksjonen i livskvalitet etter voldshendelsen.⁶ Selv om oppreisningen er en lovfestet rettighet for volds ofre, er utmålingen i stor grad overlatt til forvaltningens skjønn i den enkelte sak. Frykt for lang saksbehandlingstid og erkjennelsen av at disse sakene skilte seg fra den praksis som allerede fantes, førte til at man valgte ut et sett «pilotsaker» for å etablere standardiserte nivåer for ulike grupper. Lignende standardisering har også skjedd i tidligere saker med mange skadelidte, som Scandinavian Star og Åsta-ulykken (Sandvold, 2015). Kontoret for voldsoffererstatning (KfV) og en gruppe bistandsadvokater valgte ut 14 saker som skulle representere ulike grupper berørte. Da KfV hadde fattet vedtak som første instans, ble disse

3. Se skriftlig spørsmål fra Åse Michaelsen (FrP) til justis- og beredskapsministeren, sendt 5. oktober 2012.

4. Gjengitt i Prop. 65 L (2011–2012), Endringer i voldsoffererstatningsloven og straffeprosessloven, punkt 6.2.

5. Prop. 65 L (2011–2012), punkt 4.

6. Lov om voldsoffererstatning, § 6. I tillegg til oppreisning kan ofre søke om ménerstatning ved varig og betydelig medisinsk skade (§ 5), samt erstatning for økonomiske tap knyttet til lidet skade, tap i fremtidig erverv og utgifter (§ 4).

påklaget og behandlet av klageorganet: Erstatningsnemnda for voldsofre. Der den foreslåtte særloven ville overlatt til lovgiver spørsmålet om nivået på erstatningen etter 22. juli, overlott de ordinære ordningene denne vurderingen til forvaltningen. Erstatningsnemnda svarte ved å heve erstatningsnivået for alle gruppene sammenlignet med KfVs vedtak, til dels betydelig.⁷ Ett av nemndas medlemmer har senere skrevet at «Variasjonen i hvordan mennesker ble rammet av de grufulle hendelsene gjorde det nødvendig å tenke nytt om grensene for erstatning og om nivåer for oppreisningserstatning» (Sandvold, 2015). Prosessen var ordinær, utkommet var ekstraordinært.

Observasjoner fra denne prosessen samsvarer i stor grad med eksisterende forskning om hvordan ofre opplever dilemmaet mellom mektiggjøring og deltagelse og forventninger om hvordan man fyller klientrollen. En undersøkelse blant de overlevende etter Utøya fant at det var noe delte syn på at utmålingen ble standardisert. De fleste uttrykte at «det var greit å bli inndelt i grupper etter skadeomfang fordi de på den måten slapp å fremstille seg selv som sykere enn hva de virkelig var for å presse erstatningsbeløpet opp». Samtidig mente noen at erstatningsoppgjøret ble «tilfeldig og til dels urettferdig, fordi de ikke opplevde at deres individuelle historie ble hørt og tatt hensyn til» (Nilsen, Langballe & Dyb 2016, s. 8–9).

Når det gjelder konflikter rundt identitet, så er spørsmålet om hvem som er «offer» i rettens øyne i stor grad styrt av etablerte vilkår og vurderinger. Voldsoffererstatningsloven skaper ulike offeridentiteter ved å skille mellom ulike grupper ut fra bl.a. skadesituasjon, tilknytning og handlinger. Den sterke stillingen er gitt de mest direkte skadelidte og deres etterlatte, som har rettskrav på erstatning. Grensen for denne bestemmelsen sto sentralt i den eneste saken om erstatning etter 22. juli som har blitt behandlet for domstolene.⁸ Saken ble reist av tre som deltok på leiren på Utøya, men befant seg på landsiden under terrorhandlingene. Der ga de trøst, hjelp og omsorg til personer som kom fra øya. Høyesterett videreførte en streng tolkning av hovedregelen: Den tilknytning de tre hadde til Utøya var ikke tilstrekkelig. Domstolen fremhevet behovet for «objektive kriterier» i saker om terror, «hvor skadepotensialet er vidtrekkende og ubestemt, og hvor svært mange rammes på ulike måter». At en av de tre hadde et søskenbarn på øya var heller ikke tilstrekkelig til å bli omfattet av en særregel om barn som opplever vold mot nærstående: Et søskenbarn er i utgangspunktet ikke «nærstående», og barnet hadde heller ikke «observert» hva søskenbarnet opplevde på Utøya. De tre tapte likevel ikke saken helt. En ny særregel om «frivillige hjelpere» hadde blitt inkludert i loven våren 2012, med særlig henvisning nettopp til «privatpersoner som fraktet personer til land ved Utøya, eller personer som drev livreddende arbeid på Utvika camping eller i Regjeringskvartalet».⁹ Høyesterett fant at de kunne vurderes etter denne regelen, selv om hjelpen de ga ikke var «medisinsk kvalifisert». De hadde da ikke et ubetinget krav på voldsoffererstatning, men voldsoffererstatningsmyndighetene skulle vurdere om de burde få dette. Internasjonal forskning har diskutert hvordan ofre etter terror skiller seg fra ofre for annen kriminalitet, blant annet fordi terrorangrep typisk bruker vold ikke kun som et middel for å ramme de direkte berørte – men også for å true og skremme større grupper indirekte berørte (Pemberton, 2010). Denne type innsikt blir usynlig når Høyesterett i avgjørelsen lar «graden av nærhet til drapshandlingene på Utøya, og graden av nærhet til de strafferettslige fornærmede i saken» bli avgjørende, og derfor finner at kun de tre personenes hjelpearbeid kan danne grunnlag for status som offer.

7. For de som fikk livstruende skader på Utøya ble oppreisningsbeløpet økt fra kr 350.000 til kr 600.000, tilsvarende skader i regjeringskvartalet ble økt fra kr 300.000 til kr 500.000.

8. Saken ble avgjort i Høyesterett i februar 2017, HR-2017-352-A.

9. Prop. 65 L (2011–2012), punkt 7.2.

Lokasjon, eller sted, er også viktig for rettens avgrensning av ofrene. I 2013 behandlet Trygderetten to saker om yrkesskadeerstatning, reist av ansatte i regjeringskvartalet som var på vei hjem fra arbeid da bomben gikk av. Etter 22. juli hadde Arbeids- og velferdsdirektoratet gitt retningslinjer om at ansatte som befant seg på vei til eller fra jobb i regjeringskvartalet skulle anses som arbeidstakere i et område med forhøyet risiko for terroranslag – slik at grensen for yrkesskadereglene skulle trekkes videre enn ellers. Etter konkrete vurderinger av avstander og plassering av bygninger ble begge likevel ansett å være utenfor vilkårene i regelverket.¹⁰ Som i høyesterettssaken om Utøya-deltakerne på landsiden, ble den fysiske distansen fra hendelsen sentral. Den ansatte i regjeringskvartalet var «blitt en del av allmennheten, til tross for at [han] arbeider på stedet eksplosjonen skjedde».¹¹ Personens tilknytning og rolle som et tiltenkt mål for angrepet fikk liten betydning i rettens grensdragning. Når retten er verktøyet for å gi økonomisk og symbolsk støtte til ofre etter terror, får den også rollen med å trekke grensene for *hvem* som er ofre. Rettsliggjøringen av offeridentitet blir således en del av en større moralsk økonomi, hvor retten både blir portvokter for hvor terskelen for lidelse settes, og historieforteller med hensyn til «hva som faktisk skjedde». Mens straffesaken mot gjerningsmannen er den «store» fortellingen, utgjør det høye antallet vedtak og rettsavgjørelser i nemnder, klageorganer og domstoler hver for seg og til sammen en flom av rettslige historier om 22. juli.¹²

Retten i møte med minnearbeid

Det er mange ulike minnesmerker over 22. juli: regjeringskvartalet, med den midlertidige minneplaketten og 22. juli-senteret, Utøya med hegnhuset, jernrosene ved siden av domkirken i Oslo, de 54 steinskulpturene plassert på ulike steder i Norge og minnesmerket i Trondheim. Det eksisterer etter hvert en stor minneforskningslitteratur rundt 22. juli (se Hjorth, dette temanummeret og bl.a. Fagerland, 2016; Kverndokk, 2012). Denne litteraturen tar for seg en rekke temaer som sorgritualer, minnemarkeringer og seremonier, samt de mange ulike prosessene rundt regulering og planlegging av minnesteder og utformingen av minnestedene i seg selv (Heath-Kelly, 2016). Litteraturen viser at det er sterke spenninger mellom noen av de grunnleggende måtene å tolke og fortelle hendelsene på. Dette handler for eksempel om ulike fortellinger rundt minner (progressiv vs. tragisk) (Hjorth & Gjermshusengen, 2017), tidslinjer (fortid/fremtid) eller kunnskapsproduksjon (eksperter eller «folket»), spontant eller planlagt) (Lenz, 2018). Etersom tiden har gått, har prosessene rundt minne i økende grad fokusert på konflikter om formgiving og lokalisering, altså rammene for minne. Disse konfliktene er gjenstand for ulike former for rettsliggjøring. Her vil vi peke på to dimensjoner.

Deltagelse og medvirkning er grunnverdier i det norske samfunnet, og retten etablerer rammer for hvordan forvaltningen skal legge til rette for dette. Hva skjer når initiativ og klager kanaliseres inn i byråkratiske prosesser? Minnestedsutviklingen har i stor grad foregått som en byråkratisert prosess styrt av Statsbygg, som har inkorporert former for deltagelse og motstand i høringsrunder om arealutforming og utøvd styring gjennom forvaltningsloven, plan- og bygningsloven og reguleringsplaner. Fra et rettsosialogisk perspektiv reiser dette interessante spørsmål om «konflikttyveri» (Christie, 1977). Styrings-

10. I saken TRR-2013-188 var personen kommet til Torggata/Youngstorget, i TRR-2013-1923 var hun i krysset Akersgata/Keyersgate.

11. Sitatet er fra saken TRR-2013-188, men en lignende formulering finnes i TRR-2013-1923.

12. Kontoret for voldsoffererstatning anga i sin årsrapport for 2018 å ha mottatt totalt 2024 søknader etter terrorren 22. juli 2011 (Kontoret for voldsoffererstatning, 2019, s. 14).

gruppen som ble nedsatt i desember 2011 foreslo i april 2012 at minnesmerker etter 22. juli skulle legges til Nisseberget og regjeringskvartalet. Allerede i juni 2012 falt Nisseberget bort som alternativ, grunnet manglende tilknytning til 22. juli-angrepet og det spontane minnestedet. Parallelt har det etter hvert permanente 22. juli-senteret også vært oppfattet som et slags minnested. Da utbyggingen av «Memory Wound» av Jonas Dahlberg ble stoppet på Sørbråten (se under), ble Dahlbergs minnesmerke ved regjeringskvartalet også kansellert, og en millionerstatning for kontraktsbrudd ble utbetalt. Et midlertidig minnesmerke ble avduket i regjeringskvartalet i 2018. I 2019 kom et monument med 900 støpejernroser på plass utenfor domkirken. Spørsmålet om lokalisering og utforming av et permanent minnesmerke i Oslo er fremdeles uavklart.

Den andre formen for rettsliggjøring er rettslig mobilisering ved bruk av og trussel om advokat, rettslige skritt og rettssaker som virkemiddel for å stoppe prosesser rundt minnesmerker. Mens ingen av prosessene for minnesmerker i Oslo har blitt rettsliggjort i særlig grad (foreløpig), er saken en annen for det nasjonale minnesmerket i Hole kommune. Disse mobiliseringsprosessene er viktige for hvordan vi forstår de rettslige ettervirkningene av 22. juli – og kanskje særlig med hensyn til hvordan bruken av rettslig mobilisering er blitt vurdert moralsk.

Opprinnelig var planen at et minnesmerke ved Utøya skulle stå ferdig i 2015. Det opprinnelige forslaget om minnesmerke på Sørbråten, «Memory Wound» av Jonas Dahlberg, skapte raskt dyp splid mellom Utstranda-naboene og staten. Prosessen rundt minnesmerket ved Utøya betegnes som «skakkjørt» fra statens side fra begynnelsen av, og allerede i 2014 beklaget staten at prosessen hadde vært dårlig og med manglende involvering av naboene. Først vinteren 2021, etter en smertefull rettssak, ble det klart at et minnested – i form av en minnelund – kunne ferdigstilles på Utøyakaia.

Både i prosessene rundt «Memory Wound» (2016), og minnelunden på Utøyakaia (2020–21) har naboene, delvis organisert i velforeningen Utstranda Vel, motsatt seg lokalisering av minnesteder i sitt nærområde. Motargumentene gis ekstra moralsk tyngde ved å vise til rollen naboene spilte i redningen av ungdommer da staten sviktet. I en pressemelding i 2016 skrev saksøkerne at «vi synes det er grusomt at staten ønsker å plassere dette i det lokalmiljøet som aktivt reddet mange ungdommer 22. juli – Vi ønsker at staten skal vise medmenneskelighet og takknemlighet for hva vårt lokalsamfunn bidro med» (NTB, 2016). Søkelyset var både i 2016 og 2020–21 rettet mot psykososial helse og fare for retraumatisering, samtidig som naboene anførte bekymringer rundt ulike former for støy og forstyrrelser (trafikk, mediaoppmerksomhet osv.). Det rettslige grunnlaget er nabolovens § 2 om hensynsfull adferd: «mange sliter allerede med sterke minner fra denne dagen og trenger ikke en ytterligere påminner for å minnes brutaliteten vi ble vitner til» (NTB, 2016).

Mens det offisielle Norge var begeistret for «Memory Wound», ønsket ikke naboene et synlig minnesmerke. De gikk til sak mot staten i 2016 (NTB, 2016). Rettssaken berammet til 25. april 2017 ble først utsatt, før regjeringen trakk forslaget om «Memory Wound» (både ved Utøya og i regjeringskvartalet). Både minnesmerket i seg selv og stedsvalget (Sørbråten) ble etter hvert forkastet. Regjeringsadvokaten opphevet saken i november 2017 og staten dekket naboenes advokatutgifter (Storløkken, 2017). Regjeringsadvokaten uttalte at dette *ikke* var en del av noen rettslig prosess som innebar noen form anerkjennelse: «Staten har utenomrettslig akseptert å dekke naboenes saksomkostninger. Men det er ikke domstolen som vil tilkjenne dem omkostningene. Det er noe som staten har valgt å gjøre selv» (Afshary-Kaasa & Staude, 2017).

AUF og 22. juli-støttegruppen foreslo i begynnelsen av 2017 Utøyakaia som ny plasse-

ring for minnesmerket (Letvik, 2017). Naboene var imidlertid kritiske til også dette forslaget og ønsket fremdeles rettssak. Naboene mente at det burde utredes hvorvidt minnesmerket skulle legges til rasteplassen «Utsikten», dit lederen i velforeningen i 2014 på eget initiativ hadde flyttet et midlertidig minnesmerke på grunn av plagsom adferd og trafikkproblemer (Skårdalsmoen, 2014). Dette forslaget ble oppfattet som uverdigg av overlevende og berørte fra Utøya. Det ble også avvist av daværende Kommunal- og moderniseringsminister Sanner som uttalte at «jeg ser ingen grunn til å utrede noe som ikke vil bli realisert» (Mannsverk, 2017).

Etter hvert ble det utviklet og prosjektert et nytt minnested – en type minnelund – på Utøyakaia med planlagt avduking i 2021. Dette utløste en ny rettstvstvist. I mai 2020 vedtok Hole kommune forslaget til minnesmerke på Utøyakaia. Naboene sendte klage til fylkesmannen og saksøkte Hole kommune, med grunnlag i naboloven og hensynet til psykososial helse (Svelstad & Svendsen, 2020). I september 2020 fikk naboene medhold i Ringerike tingrett – via midlertidig forføyning – i at arbeidet måtte stanses midlertidig, i påvente av at en rettssak skulle avgjøre lovligheten av lokaliseringen.¹³ I november 2020 fikk Staten medhold i sin anke av Borgarting lagmannsrett –¹⁴ selv om naboene ikke måtte dekke saksomkostningene – og arbeidet kunne fortsette samtidig med at rettssaken om lovligheten av de vedtatte og igangsatte arbeidene med oppføring av et nasjonalt minnested på Utøyakaia kom opp i Ringerike Tingrett. I desember 2020 og januar 2021 var tingretten gjenstand for opprivende dragkamp om hva slags funksjoner et minnesmerke har, hvem som er ofrene etter 22. juli, og hva det vil si å bli hørt. I februar kom dommen: Kravet om forbud etter naboloven § 2, jf. § 10, jf. EMK art. 8 mot å oppføre minnestedet på Utøyakaia, førte ikke frem. Retten vurderte at de hensyn som taler for å etablere et minnested på Utøyakaia hadde større vekt enn de negative virkningene av minnestedet for saksøkerne.¹⁵ Heller ikke denne gang ble naboene ilagt saksomkostninger. I mars 2021 ble det klart at naboene ikke anket. AUF understreket at «konflikten rundt minnestedet har vært en stor påkjenning for mange» og uttrykte lettelse over at det nå ble ro rundt saken.

Mens disse prosessene kan oppfattes som én sammenhengende rettslig mobiliseringsprosess, bør de også forstås ut fra at sin plassering på en tidsakse. I den første prosessen ble prosjekteringen av minnesmerket stoppet fordi rettssaken ble oppfattet som en parallell til den rettssaken (mot Breivik) – og det var for smertefullt for alle involverte, inkludert regjeringen. Dette fordi rettssaken var noe som foregikk mellom staten og terroristen – vinteren 2017 gikk Breiviks ankesak mot staten for brudd på menneskerettighetene for Borgarting lagmannsrett. Påførende uttrykte at de «grudde seg» (Mauno, 2016). Man kunne ikke ha en ny rettssak samme vår. En kommentator i Aftenposten uttalte at

søksmål og rettslig oppgjør er håpløst. En rettssak mot staten for å få stanset et nasjonalt minnesmerke for 22. juli? Jeg kan vanskelig tenke meg et tristere uttrykk for at samholdet og solidariteten som ble lovprist så høyt etter terrorangrepet, ikke klarer å motstå trykket fra en mer motsetningsfylt og småligere hverdag. (Madsen, 2017)

I denne kommentaren blir rettssalen i seg selv en metafor over rettferdighet. Kontrasten mellom rettssalen i Oslo, som var scene for en rettferdighetsforestilling, og en rettssal i Ringerike tingrett ville true med å gjøre ideen om 22. juli-rettergang som en nasjonal renselses-

13. Sak nr. 20-100356TVI-RING.

14. 20-153091ASK-BORG/04.

15. 20-100356TVI-RING, s. 37.

prosess uren. Å *unngå* rettslig konflikt ble her et mål i seg selv. Dette forandrer seg imidlertid over tid. Dess lenger fra selve hendelsen, og dess mer tid som går *uten* at noe minnesmerke er kommet på plass, dess mindre – og mindre legitim – blir motstanden mot minnesmerket. Tidsaspektet utgjør etter hvert også en kilde til smerte. En Utøya-overlevende siteres på at «det er ei skam om det offentlige Norge ikke har ein minnestad ti år etter terroren» (Svelstad & Svendsen, 2020). Arbeiderpartiets leder Jonas Gahr Støre uttalte etter den midlertidige forføyningen i september 2020 at «Seigpiningen terrorofrene opplever med minnesmerket, er som salt i sårene» (NTB, 2020). Rettslig mobilisering mot mektige aktører koster, både økonomisk, sosialt og følelsesmessig. Det har vært en betydelig avskalling med hensyn til mobiliseringen mot minnesmerket: En stor gruppe beboere har uttalt at de ønsker å bli ferdige med lokaliseringsspørsmålet og gå videre (Av 19 husstander, 2020).

I rettsaken i 2020–21 ser vi imidlertid at forsøket på rettslig mobilisering i seg selv ikke blir stigmatisert: Mens temaet for rettsvisten er ekstraordinært, blir prosessen i større grad oppfattet som ordinær – og legitim. I dommen får naboene betydelig gehør for at dette var en vanskelig prosess, at den kunne vært bedre gjennomført fra statens side og at det var utfordringer knyttet til å skulle leve og bo i nærhet til det ferdige minnesmerket. Som retten påpekte: «Slik retten ser det er det av verdi for samfunnet at saksøkerne etter en årelang og for dem smertefull prosess, fikk prøvd saken i sin fulle bredde for domstolene». ¹⁶ Med noen unntak var media også betydelig mer forståelsesfulle, både med hensyn til at naboene ønsket sak og i møtet med de vitnesbyrdene om maktesløshet og raseri som ble fremført i rettsalen.

Retten i møte med gjenoppbygging

Bombeangrepet om ettermiddagen 22. juli drepte åtte mennesker, skadet 200 og forårsaket store materielle ødeleggelser. Bomben var plassert utenfor bygningen som huset statsministerens kontor. Gjenoppbyggingen av regjeringskvartalet og sikringen av Oslo sentrum er en enorm operasjon og reiser mange problemstillinger av privatrettslig og offentligrettslig art når det gjelder regulering og planverk, offentlige anskaffelser, eiendomsrett, åndsverk og immaterielle rettigheter. Retten spiller en viktig rolle i denne symbolsk ladede gjenoppbyggingsprosessen. På et overordnet plan er det behov for et retts sosiologisk søkelys på hva slags spenninger som oppstår og kompromisser som inngås når man forsøker å bruke jussen for å integrere og styrke demokratiske verdier som åpenhet, likhet, miljøhensyn og kostnadseffektivitet. Det er for eksempel viktig å undersøke hva slags virkemiddel retten utgjør når det gjelder sikkerhet – og i hvilken grad politikere, forvaltningsorganer og domstoler har benyttet seg av det ekstraordinære handlingsrommet bombeangrepet foranlediget.

Det er først de siste par årene at rettens rolle for ettervirkningene av bombingene av regjeringskvartalet har blitt synlig. Som nevnt innledningsvis er denne forsinkelsen et særegent trekk ved den rettslige forskningen på 22. juli mer generelt: Så lenge de ordinære reglene følges i ordinære forvaltningsprosesser, er rettens rolle lite synlig. Det er først når konflikter og tvister har tilspisset seg at rettsliggjøringen blir synlig – ved at retten brukes til å *utfordre* forvaltningen. Saksbehandlingstid i forvaltningen og forsinkelser i domstolsapparatet og i klagenemnder bidrar til ytterligere forskyvninger. Over tid har det utkrySTALLISERT seg fire typer konflikter som i ulik grad har blitt rettsliggjort, og som alle har potensial for *ytterligere* rettsliggjøring. Den første konflikten gjelder forsøkene på å lokalisere minnesmerker i Oslo sentrum, som ble diskutert i forrige del.

16. 20-100356TVI-RING, s. 39.

Den andre konflikten gjelder reguleringen av sikkerhet i Oslo sentrum og avveiningene mellom å beskytte offentlige funksjoner og befolkningen mot terrorangrep versus å beskytte bevegelsesfrihet og adgang til det offentlige rom. Utviklingen av et sikkerhetsperimeter rundt sentrale deler av Oslo sentrum, med de konsekvensene det vil få for handelsstanden og allmennhetens tilgang til det offentlige rom, må imidlertid betraktes som en betydelig *latent* kilde til rettslig konflikt. Her reiser det seg viktige spørsmål om samspillet mellom sikkerhetsloven, statlige reguleringsplaner og plan- og bygningsloven. Gjørv-rapporten var eksplisitt i sin kritikk av den utilstrekkelige fysiske sikkerheten rundt regjeringskvartalet. Plan- og bygningsloven fra 2008 har utvidet myndighetenes vedtaksmyndighet vis-a-vis sensitive objekter. Mens sentrale områder i Oslo sentrum nå er utstyrt med pullerter, har det offentlige rom (utenom regjeringskvartalet) i stor grad forblitt åpent og tilgjengelig for publikum.

Den tredje konflikten gjelder gjenoppbyggingen og den arkitektoniske utformingen av regjeringskvartalet, som best kan beskrives som en konflikt som har gjennomgått en begrenset rettsliggjøring. Kontroversene rundt arkitektkonkurransene – i første rekke spørsmål om habilitet, urettferdige konkurransefortrinn og nepotisme – medførte trusler om retts sak (Aune, 2017) og klage til KOFA (Klagerådet for offentlige anskaffelser) fra 19 arkitektkontor i mai 2018. Denne klagen ble, etter svært lang saksbehandlingstid, avvist i slutten av 2019. Mulig nedskalering av det nye regjeringskvartalet, forsinkelser og endrede miljø og sikkerhetskrav er faktorer som bidrar til at sannsynligheten for fremtidig rettslig konflikt er stor.

Den fjerde og siste konflikten kan beskrives som *fullstendig rettsliggjort* og gjelder striden rundt rivning av skadet bygningsmasse, særlig Y-blokka. Prosessene rundt rivning og gjenoppbygging i regjeringskvartalet har pågått siden umiddelbart etter angrepet i 2011 og ledes av Statsbygg, som er underlagt Kommunal- og moderniseringsdepartementet. Striden rundt rivningen av regjeringskvartalets forgjenger – empirekvartalet — pågikk over svært lang tid, fra 1890-tallet til begynnelsen av 1950-tallet: Oslo byleksikon oppsummerer at «Antikvariske myndigheter, kommunen og en sterk opinion ville bevare, men staten ville rive» (Oslo byleksikon, uten dato). Høyblokka og Y-blokka tegnet av Arne Viksjø sto ferdige i 1958 og 1970, utsmykket blant annet av Carl Nesjar og Pablo Picasso. Umiddelbart etter 22. juli ble søkelyset rettet mot skadene på Høyblokka. I 2014 ble det besluttet at Høyblokka skulle stå, mens Regjeringsbygg 4 (R4), Møllergata 17 og Y-blokka skulle rives. S-blokka ble revet i 2014–15.

Protestene mot rivningen av Y-blokka har blitt rettsliggjort i flere faser og av flere overlappende grupperinger. Arkitekter, byplanleggere og statlige vernemyndigheter, kulturminneaktivister, arvingene etter Nesjar og Viksjø, samt internasjonale aktører som arbeider med kulturminnevern og arven etter Pablo Picasso har enkeltvis og sammen benyttet seg av en rekke byråkratiske og rettslige prosesser, hvor de har anført en rekke ulike rettslige grunnlag i sin kamp mot rivningen. Det som skiller denne mobiliseringen fra mobiliseringen mot minnesmerker i Hole kommune, er at det bak mobiliseringen i Hole står mennesker som selv var involvert i 22. juli og lever med ettervirkningene etter angrepet. Kampen mot rivningen av Y-blokka er derimot først og fremst en profesjonskamp og en del av en historisk strid mellom urbane bevarings- og fornyingsinteresser.

Våren 2020, med finansiering fra en privat giver, brakte Norske arkitekters landsforening (NAL) og fortidsminneforeningen rivningssaken inn for domstolene, med påstand om at rammetillatelsen om rivning var ugyldig som følge av at reguleringsplanen var ugyldig. Aksjonistene ba også om midlertidig forføyning mot rivning inntil saken var avgjort i retts-systemet. Støtteaksjonen for å bevare Y-blokka og Oslo arkitektforening deltok med skriftlige innlegg «til belysning av allmenn interesse». Tingretten ga staten medhold. Ankesaken skulle etter planen opp i Borgarting lagmannsrett i slutten av august (Hagen, Grøndahl &

Pettersen, 2020). I juni 2020 stemte Stortingets flertall ned et «dok. 8» representantforslag¹⁷ om å utsette rivningen til saken var behandlet i lagmannsretten. Samme måned ble anken trukket, og høsten 2020 ble Y-blokka revet.

Både mobiliseringsprosessen som ledet til rettssaken og dramaturgien rundt rettssaken er i seg selv svært interessant. Oslo tingrett gjorde et unntak fra korona-nedstengning og rettssaken, med en karismatisk Berit Reiss-Andersen som prosederende advokat, ble strømmet over YouTube. Fordi dette er den første artikkelen som tar for seg retten i møte med gjenoppbyggingen skal vi imidlertid rette søkelyset mot det som fremstår som en grunnleggende problemstilling i kampen mot rivning av Y-blokka, nemlig forholdet mellom politisk styring, byråkratiske prosesser og rettslige prosesser, samt spørsmålet om bruken av rettslige prosesser her har hatt en avledende funksjon.

Demokrati og åpenhet har vært sterkt fremhevet som norske kjerneverdier etter 22. juli. I prosessene rundt Y-blokka er motpartene sterkt uenige om hvorvidt det praktiseres «demokrati og åpenhet» og hva som ligger i reell medvirkning. De som vil stanse rivningen mener at det ikke har vært mulig å medvirke, fordi regjeringen la premisser for nytt regjeringskvartal *før* reguleringsprosessen startet. Staten – og til slutt også Oslo tingrett – ser annerledes på dette spørsmålet. I kjennelsen fra juni 2020, som avviser å utsette rivning av Y-blokka, skriver retten at «I løpet av prosessen, helt fra beslutning om samlokalisering av departementene i 2012, har det vært en rekke høringer og annen form for involvering, hvor motstanden mot rivning har kommet frem.». Det nevnes blant annet at det kom inn 150 høringsuttalelser mot rivning til den statlige reguleringsplanen i 2017.¹⁸

Basert på en konsulentprodusert konseptvalgutredning (KVU) fra 2013, hvor bevaring ble beskrevet som «mulig», men ikke utredet i særlig grad, bestemte regjeringen i 2014 at Y-blokka skulle rives. For motstanderne av rivning fremsto det her som at en KVU, som i utgangspunktet er et finanspolitisk verktøy, ble brukt til å avgjøre byplangrep og vern før fagmyndigheter og spørsmål om nasjonal kulturarv var ferdig diskutert. Denne typen politiske beslutninger kan ikke påklages og ble et premiss både for den etterfølgende planprosessen og arkitektkonkurransen. Da planprogrammet kom på høring var de viktigste valgene tatt, samtidig som plan- og bygningslovsinstituttet i seg selv legger til grunn at utredning skjer i planprosessen og danner et kunnskapsbasert grunnlag for beslutningene som tas. Denne problemstillingen kommer på spissen i tingrettsdommen fra 2020, hvor tingretten observerer at «Hvor langt staten kan gå når det gjelder å på forhånd bestemme premisser som legger føringer for det videre planarbeidet er et interessant spørsmål».¹⁹

Tomten der Y-blokka står ble i kommuneplanen til Oslo kommune fra 2015 avsatt til «utviklingsområde» U1, og Oslo bystyre behandlet spørsmålet i 2016. Rivning av Y-blokka ble stadfestet i statlig regulering i 2017: Eiendommen er også omfattet av den statlige reguleringsplanen fra 2017, hvor den er regulert til «offentlig eller privat tjenesteyting, med unntak av et mindre areal som er avsatt til formål torg og kombinert bebyggelse og anleggsformål». Statlige planer kan ikke påklages. Plankartet forutsetter rivning av Y-blokka (Fylkesmannen i Oslo og Viken, 2020). Rivesøknad ble sendt til kommunen i desember 2018 og innvilget i 2019. Både Plan- og bygningsetaten og Fylkesmannen stadfestet deretter rivning med hen-

17. Representantforslag 106 S (2019–2020). Hentet fra <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Representantforslag/2019-2020/dok8-201920-106s/?all=true>

18. Kjennelse Oslo Tingrett 20-041571TVI-OTIR/04 (2020, 7. april). Hentet fra <https://www.regjeringen.no/contentassets/96972936d88f4c94a3606a7af30a87d3/kjennelse--y-blokken.pdf>

19. Kjennelse Oslo Tingrett 20-041571TVI-OTIR/04 (2020, 7. april), s. 15. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/content-assets/96972936d88f4c94a3606a7af30a87d3/kjennelse--y-blokken.pdf>

visning til reguleringsplanen. Mens disse offentlige instansene var klare på at det ikke fantes hjemmel for å nekte å gi rivetillatelse, så var de også klare på at de ikke *ønsket* å gi slik tillatelse og ba regjeringen vurdere spørsmålet på nytt (NTB, 2019). Sivilombudsmannen avviste i januar 2020 saken uten realitetsbehandling fordi den var foreldet, bedre egnet for domstolsbehandling og fordi Stortinget allerede hadde tatt stilling til sakskomplekset (Sivilombudsmannen, 2020). Vernemyndighetene har vært klare i sin støtte til bevaring. I 2015 ba byantikvaren om utredning av det såkalte «nullalternativet» (Byantikvaren, 2015). Riksantikvaren avsto i mars 2020 en begjæring om midlertidig fredning av Y-blokka på grunnlag av manglende hjemmel (Riksantikvaren, 2020). Under rettssaken uttaler regjeringsadvokaten at saken «ikke er tvilsom» fordi alle klagemuligheter er brukt og Sivilombudsmannen hørt. For forkjemperne for bevaring er det klart at «det var aldri reell mulighet til å klage på rivning av Y-blokka» (Hoem, 2020).

Som en coda til den rettslige mobiliseringen mot rivning av Y-blokka gikk arvingene etter kunstner Carl Nesjar og arkitekt Erling Viksjø til sak mot den planlagte plasseringen av kunstverkene *Fiskerne* og *Måken* i A-blokken i det nye regjeringskvartalet. Saken skulle etter planen opp i Oslo Tingrett i mars 2021 (Hagen, 2021). 19. februar 2021 kunngjorde Kommunal- og moderniseringsdepartementet i en pressemelding at de hadde inngått forlik med arvingene etter kunstner Carl Nesjar og arkitekt Erling Viksjø i tvisten om plasseringen av *Fiskerne* og *Måken* i det nye regjeringskvartalet. Saken var avsluttet, selv om spørsmål om åndsverk og opphavsrett forble uløst: Ifølge pressemeldingen var begge parter «fornøyde med at tvisten nå avsluttes, til tross for uenighet om sakens rettslige sider» (Kommunal- og moderniseringsdepartementet, 2021).

Mot en retts sosiologisk forskningsagenda

I denne artikkelen har vi rettet et retts sosiologisk blikk på noen av de rettslige virkningene av 22. juli. Formålet har ikke vært å bidra med fullstendige analyser og konklusjoner, men i stedet å løfte frem noen av de mange retts sosiologiske problemstillingene som påkaller økt offentlig og faglig oppmerksomhet. Med utgangspunkt i vår kartlegging av rettens møte med overlevende, minnearbeid og gjenoppbygging, har vi observert følgende:

For det første, i lys av vår kartlegging av økonomiske ytelser til overlevende, etterlatte og pårørende ser det ut til at den norske staten og rettsapparatet i all hovedsak svarer med ordinære virkemidler i respons til det ekstraordinære 22. juli. Rettens eksisterende begreper og ordninger styrte forvaltningens vedtak om økonomisk støtte til ofrene, men med varierende grad av fleksibilitet: De vage reglene om utmåling av oppreisning ga Erstatningsnemnda rom for å øke beløpene. De strengere reglene for hvilke personer som har krav, har den *utilsiktede* virkning at retten bidrar til å utdefinere enkelte overlevende fra en offerkategori med tilhørende rettigheter.

For det andre reiser vår kartlegging av hvordan konflikter rettsliggjøres viktige spørsmål om «konflikttyveri» og hva som skjer når initiativ og klager kanaliseres inn i byråkratiske prosesser, og om hvordan bruk av og trussel om advokat, rettslig skritt og rettssak anvendes som virkemiddel for å stoppe prosesser rundt 22. juli-minnesmerkene. Her trengs ytterligere forskning på forholdet mellom politisk styring, byråkratiske prosesser og rettslige prosesser – men også på selve aktørene som opererer på feltet. Vi må spørre om hvem som har tilgang til de omfattende ressursene som kreves for å rettsliggjøre konflikter, hvem har ikke, og hvordan slike strukturelle forhold påvirker deltagelse og medvirkning som grunnverdier i forvaltningen av 22. juli. En rettsliggjøring av uenigheter rundt nasjonale minnesmerker får ringvirkninger for den nasjonale fortellingen om hvordan terrorangrepet rammet.

For det tredje kan det synes som om rettens rolle i etterkant av 22. juli opererer med en særegen form for temporalitet – kanskje til og med flere. Det er et særegent og forsinket trekk ved de rettslige ringvirkningene av 22. juli, som kan forklares med at selv om retten i stor grad styrer forvaltningens virksomhet, blir rettsliggjøringens rolle først synlig når konflikter og tvister har tilspisset seg og ikke har latt seg løse på annen måte enn ved å be retten overprøve forvaltningen. Således er det flere latente kilder til rettslige konflikter i etterkant av 22. juli. Dette illustreres for eksempel ved rettens møte med gjenoppbyggingen av regjeringskvartalet. Som forskere må vi forstå hvordan de rettslige prosessene – inkludert de ulike rettslige mobiliseringsprosessene – er plassert på en tidsakse bestemt blant annet ut fra når det er sosialt mulig og politisk opportunt å mobilisere retten.

Til slutt er det behov for å plassere de rettslige ettervirkningene av 22. juli i sammenheng med mer overordnede problemstillinger og forskning på rettens rolle i møte med det ekstraordinære – om det så gjelder krig, kriser eller særlig grov kriminalitet (Lohne, 2019; Sandvik & Lohne, 2020). I tillegg til internasjonal rett (internasjonal strafferett, humanitærrett, menneskerettigheter) er det særlig to forskningsfelt som kan bidra til en mer overordnet forståelse av rettens rolle etter 22. juli. Det er forskning på overgangsrettferdighet og forskning på kampen mot terror. I begge disse fagfeltene har det pågått en langvarig diskusjon om hvordan en skal respondere på det ekstraordinære, og om hvorvidt det er effektivt, eller prinsipielt farlig for rettsstaten, å lage unntak fra «normal» og ordinær lovgivning. Fra et rettsosociologisk synspunkt er det viktig at disse debattene tas i etterkant av 22. juli – ikke bare for å forstå dybden av de samfunnsmessige konsekvensene av 22. juli, men også for å få et bedre bilde av rettens tapre, men ikke alltid vellykkede forsøk på å regulere, definere og forstå det uforståelige.

Om artikkelen

Arbeidet med denne artikkelen er finansiert av NFR/SAMRISK for LAW22JULY:RIPPLES (Rights, Institutions, Procedures, Participation, Litigation: Embedding Security). Takksigelse til redaktørene, vit.ass Maja Viktoria Spigseth Vestad og anonyme fagfeller.

Referanser

- Afshary-Kaasa, J. & Staude, T. (2017, 8. november). Striden om minnestedet etter 22. juli på Sørbråten er over. *NRK*. Hentet fra <https://www.nrk.no/kultur/striden-om-minnestedet-etter-22.-juli-pa-sorbraten-er-over.-1.13769543>
- Andersen, I. (2011, 18. oktober). Vurderer økt voldsoffererstatning etter 22. juli. *NRK*. Hentet fra <https://www.nrk.no/norge/vurderer-okt-voldsoffererstatning-1.7837182>
- Aune, O. (2017, 7. november). Går ikke til retten for å stoppe regjeringskvartalet. *NRK*. Hentet fra <https://www.nrk.no/kultur/gar-ikke-til-retten-for-a-stoppe-regjeringskvartalet-1.13768009>
- Av 19 husstander, fastboende og hytteeiere langs Utstranda (2020, 30. april). Beboere og hytteeiere. Nok er nok om minnesmerket. *Ringerikes blad*. Hentet fra <https://www.ringblad.no/nok-er-nok-om-minnesmerket-beboere-og-hytteiere/o/5-45-1014871>
- Byantikvaren (2015, 4. mars). Byantikvarens uttalelse til planprogrammet for regjeringskvartalet. Hentet fra <https://byantikvaren.files.wordpress.com/2015/06/byantikvarens-uttalelse-til-planprogram-regjeringskvartalet.pdf>
- Christie, N. (1977). Konflikt som eiendom. *Tidsskrift for rettsvitenskap*, 90, 113–132.
- Deflem, M. (2008). *Sociology of law: visions of a scholarly tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Fagerland, T. E. (2016). Følgeforskning og minneprosesser på Utøya 2013–2014. I V. Enerbakk, H. Ingierd & N. O. Refsdal (Red.), *De berørte etter 22. juli. Forskningsetiske perspektiver* (s. 85–93). Oslo: Cappelen Damm.
- Felstiner, W. L. F., Abel, R. L. & Sarat, A. (1980). The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming.... *Law and Society Review*, 15(3/4), 631–654. <https://doi.org/10.2307/3053505>
- Folkvord, I. (2016). Rettslig formgivingsarbeid etter terroren 22. juli 2011. *European Journal of Scandinavian Studies*, 46(1), 120–136. <https://doi.org/10.1515/ejss-2016-0008>
- Fylkesmannen i Oslo og Viken (2020, 27. januar). Vedtak i klagesak – Akersgata 44 – Gnr. 208 bnr. 5 Oslo – Igangsettingstillatelse riving av Y-blokka. *Fylkesmannen*. Hentet fra <https://www.fylkesmannen.no/globalassets/fm-oslo-og-viken/plan-og-bygg/plan-og-bygningsrett/vedtak-klagesak.pdf>
- Gilbert, E. (2018). Victim compensation for acts of terrorism and the limits of the state. *Critical Studies on Terrorism*, 11(2), 199–218. <https://doi.org/10.1080/17539153.2017.1411234>
- Hagen, K., Grøndahl, E., & Pettersen, P. (2020, 3. juni). Elvestuen gikk imot regjeringen – kaller rivning av Y-blokka «et historisk feilgrep». *NRK*. Hentet fra <https://www.nrk.no/kultur/stortinget-stopper-ikke-rivning-av-y-blokka--stotteaksjonen-trekker-soksmålet-mot-staten-1.15037978>
- Hagen, K. (2021, 11. januar). Arvinger går til rettssak om Y-blokka: – Jeg har vært sint og frustrert. *NRK*. Hentet fra <https://www.nrk.no/kultur/arvinger-gar-til-rettssak-for-a-bestemme-hvor-kunsten-fra-y-blokka-skal-plasseres-1.15315204>
- Heath-Kelly, C. (2016). Building a New Utøya; Re-Placing the Oslo Bombsite – Counterfactual Resilience at Postterrorist Sites. *Studies in Conflict & Terrorism*, 39(4), 308–325. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2016.1117328>
- Hjorth, I. & Gjermshusengen L. (2017) Et minne i bevegelse. Mønstre, spenninger og endringer i den nasjonale minneste-prosessen etter 22. juli 2011. *Tidsskrift for Kulturforskning*, 16(2), 5–29. Hentet fra <http://ojs.novus.no/index.php/TFK/article/view/1432>
- Hoem, S. (2020, 17. april). Prosessen mot Y-blokka. *Dagsavisen*. Hentet fra <https://www.dagsavisen.no/debatt/prosessen-mot-y-blokka-1.1701310>
- Ikdahl, I. (2020). Rettsikkerhet i velferdsstaten. *Tidsskrift for familierett, arverett og barnevernrettslige spørsmål*, 18(1), 3–6. <https://doi.org/10.18261/issn.0809-9553-2020-01-01>
- Ikdahl, I. & Strand, V. B. (2016) *Rettigheter i velferdsstaten*. Oslo: Gyldendal.
- Iversen, B. (2012, 10. oktober). Voldsofre såret over særordninger for 22. juli-ofrene. *Dagsavisen*. Hentet fra <https://www.dagsavisen.no/nyheter/innenriks/voldsofre-saret-over-serordninger-for-22-juli-ofrene-1.466292>
- Kinander, M. (Red.). (2005). *Makt og rett: Om Makt- og Demokratiutredningens konklusjoner om rettsliggjøring av politikken og demokratiets forvitring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kommunal- og moderniseringsdepartementet. (2021, 19. februar). Forlik om plassering av Fiskerne og Måken. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/forlik-om-plassering-av-fiskerne-og-maken/id2835362/>
- Kontoret for voldsoffererstatning. (2019). *Årsrapport 2018*. Hentet fra <https://www.voldsoffererstatning.no/aarsrapport-2018.6214523-292711.html>
- Kverndokk, K. (2012). «I kveld er gatene fylt av kjærlighet»: Om spontane minnesteder, communitas og rituell renselse etter 22. juli 2011. I: Beckman, S. (Red.) *Kulturaliseringens samhälle. Problemorienterad kulturvetenskaplig forskning ved Tema Q, 2002–2012* (s. 191–197). Hentet fra <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:474483/FULLTEXT01.pdf>
- Laugerud, S. & Langballe, Å. (2017). Turning the Witness Stand into a Speaker's Platform: Victim Participation in the Norwegian Legal System as Exemplified by the Trial Against Anders Behring Breivik. *Law & Society Review*, 51(2), 227–251. <https://doi.org/10.1111/lasr.12268>

- Lehoucq, E. & Taylor, W. K. (2020). Conceptualizing Legal Mobilization: How Should We Understand the Deployment of Legal Strategies? *Law & Social Inquiry*, 45(1), 166–193. <https://doi.org/10.1017/lsi.2019.59>
- Lenz, C. (2018). 22. juli-fortellinger og forhandlingen om hva terroren skal bety for fremtiden. *Tidsskrift for kulturforskning*, 17(1), 89–106. Hentet fra <http://ojs.novus.no/index.php/TFK/article/view/1539>
- Letvik, H. (2017, 9. februar). Utøya-naboer kritiske til nytt forslag om minnested: – Rettssaken går som planlagt. *Aftenposten*. Hentet fra <https://www.aftenposten.no/kultur/i/8drQW/utoeya-naboer-kritiske-til-nytt-forslag-om-minnested-rettssaken-gaar-som-planlagt?>
- Lohne, K. (2019). Krisetilstanden i det internasjonale strafferettsprosjektet – en rettssosiologisk analyse. *Tidsskrift for strafferett*, 19(4), 413–435. <https://doi.org/10.18261/issn.0809-9537-2019-04-03>
- Madsen, P. (2017, 9. februar). Nå må Utøya-striden løses. *Aftenposten*. Hentet fra <https://www.aftenposten.no/meninger/kommentar/i/8denx/naa-maa-utoeya-striden-loeses-per-anders-madsen>
- Mannsverk, P.T. (2017, 15. juni). Sanner: – Jeg ser ingen hensikt i å utrede noe som ikke vil bli realisert. *Ringerikes blad*. Hentet fra <https://www.ringblad.no/nyheter/22juliminnesmerke/utstranda/sanner-jeg-ser-ingen-hensikt-i-a-utrede-noe-som-ikke-vil-bli-realisert/s/5-45-412093>
- Mathiesen, T. (1971). *Det uferdige: bidrag til politisk aksjonsteori*. Oslo: Pax.
- Mathiesen, T. (2001). *Retten i samfunnet: en innføring i rettssosiologi*. Oslo: Pax.
- Mathiesen, T. (2011). *Kritisk sosiologi: En invitasjon*. Oslo: Novus forlag.
- Mauno, H. (2016, 14. november). Gruer seg til to 22. juli-rettssaker. *Dagsavisen*. Hentet fra <https://www.dagsavisen.no/kultur/gruer-seg-til-to-22-juli-rettssaker-1.804676>
- McCann, M. (2006). Law and social movements: Contemporary perspectives. *Annual Review of Law and Social Science*, 2, 17–38. <https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.2.081805.105917>
- Michaelsen, Å. (2012, 5. oktober). Skriftlig spørsmål fra Åse Michaelsen (FrP) til justis- og beredskapsministeren. (Stortingets dokument nr. 15:37 (2012–2013)). Hentet fra <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Sporsmal/Skriftlige-sporsmal-og-svar/Skriftlig-sporsmal/?qid=55062>
- Nilsen, L. G., Langballe, Å. & Dyb, G. (2016). *Men hva er det egentlig ment for? Voldsoffererstatning til de overlevende etter terrorangrepet på Utøya 22. juli 2011* (NKVTS Rapport 2/2016). Hentet fra https://www.nkvts.no/content/uploads/2016/02/Rapport_2_2016_net.pdf
- NOU 2012: 14. (2012). *Rapport fra 22. juli-kommisjonen*. Oslo: Statsministerens kontor. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2012-14/id697260/>
- NTB (2016, 27. juni). Naboer saksøker staten for å stanse 22.juli-minnesmerke. *Aftenposten*. Hentet fra <https://www.aftenposten.no/norge/i/e7E8g/naboer-saksoeker-staten-for-aa-stanse-22juli-minnesmerke?>
- NTB (2019, 11. november). Y-blokka: Fylkesmannen ber regjeringen vurdere riving på nytt. VG. Hentet fra <https://www.vg.no/nyheter/innenriks/i/mRx4Wp/y-blokka-fylkesmannen-ber-regjeringen-vurdere-riving-paa-nytt>
- NTB (2020, 29. september). Støre etter at retten stoppet byggingen av Utøya-minnested: – Nok er nok. *Aftenposten*. Hentet fra <https://www.aftenposten.no/norge/politikk/i/6znEn8/stoere-etter-at-retten-stoppet-byggingen-av-utoeya-minnested-nok-er-n>
- Oslo byleksikon (ingen dato). *Empirekvartalet*. Hentet fra <https://oslobyleksikon.no/index.php/Empirekvartalet>
- Pemberton, A. (2010). Needs of victims of terrorism. I R. Letschert, A. Pemberton & I. Staiger (Red.). *Assisting Victims of Terrorism* (s. 73–141). Dordrecht: Springer. https://doi-org.ezproxy.uio.no/10.1007/978-90-481-3025-2_3

- Regjeringen (2014, 17. februar). Konseptvalgsutredning og kvalitetssikringsrapport for fremtidig regjeringskvartal. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/tema/plan-bygg-og-eiendom/regjeringskvartalet/kvu-ks1/id731746/>
- Riksantikvaren (2020, 12. mars). Riksantikvaren kan ikke frede Y-blokk. Hentet fra <https://www.riksantikvaren.no/siste-nytt/pressemeldinger/riksantikvaren-kan-ikke-frede-y-blokka/>
- Ryssdal, A. (2011). 22. juli og rettsstatens liturgi. *Lov og Rett*, 50(10), 573–574.
- Sandvik, K. B. (2009). Flyktningkvinnen som rettslig aktør: Marginalisering og rettsbevissthet i Kampala, Uganda. *Retfærd*, 32(3), 78–95.
- Sandvik, K. B. & Lohne, K. (2020, 27. januar). Teaching transitional justice after conflict and terror: cases of Kosovo and Norway. *Leuven Transitional Justice Blog*. [Blogginnlegg]. Hentet fra <https://blog.associatie.kuleuven.be/ljtb/teaching-transitional-justice-after-conflict-and-terror-cases-of-kosovo-and-norway/>
- Sandvold, C. G. (2015). Utviklingen av voldsoffererstatningsordningen etter 22. juli 2011. *Tidsskrift for erstatningsrett, forsikringsrett og velferdsrett*, 12(3), 155–160.
- Silbey, S.S. & Ewick, P. (2000). The rule of law—Sacred and Profane. *Society*, 37(6), 49–56. <https://doi.org/10.1007/s12115-000-1023-0>
- Sivilombudsmannen (2020, 29. januar). Sivilombudsmannen behandler ikke klagen over rammetillatelsen til å rive Y-blokka. Hentet fra <https://www.sivilombudsmannen.no/aktuelt/sivilombudsmannen-behandler-ikke-klagen-over-rammetillatelsen-til-a-rive-y-blokka/>
- Skårdalsmoen, K. (2014, 8. mai). Nå er 22. juli-minnet fjernet. *Aftenposten*. Hentet fra <https://www.aftenposten.no/norge/i/vmPKp/naa-er-22-juli-minnet-fjernet>
- Storløkken, S. (2017, 8. november) Ingen rettssak om minnestedet. *Ringerikes blad*. Hentet fra <https://www.ringblad.no/nyheter/sorbraten/22juliminnesmerke/ingen-rettssak-om-minnestedet/s/5-45-486319>
- Støttegruppen 22. juli (2018). *10/6-2018: Resultater fra spørreundersøkelsen*. Hentet fra <https://22juli.info/aktuelt/10-6-18-resultater-fra-sporreundersokelsen>
- Svelstad, O. E. & Svendsen, M. (2020, 28. mai). Naboane går til søksmål – vil forseinke byggestarten til 22. juli-minnestaden. *NRK*. Hentet fra <https://www.nrk.no/kultur/naboane-gar-til-soksmal--malet-er-a-stoppe-22.-juli-minnestaden-pa-utoyakaia-1.15031902>
- Teitel, R. G. (2000). *Transitional justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Vanhala, L. (2011). Legal Mobilization. I *Oxford Bibliographies Online*. <http://doi.org/10.1093/OBO/9780199756223-0031>